

методів правотворчості і застосування, позитивізація права на міжнародному та національному рівнях, тощо, залишається предметом особливої наукової уваги.

*Список використаної літератури:*

1. Гетьман А. П. Юридична наука України в умовах глобалізації / А. П. Гетьман. // “Особистість. Суспільство. Право. зб. наук. ст.. та тез наук. повід. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 10-річчю Полт. юрид. ін.-ту”. – 2012 - у 2 ч. Ч 1. - С. 3-8.
2. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов. – М.: СГУ, 2009. – 520 с.
3. Гаджиев Г. А. Онтология права: (критическое исследование юридического концепта действительности): монография. / Г. А. Гаджиев. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2013. – 320 с.
4. Рішення Конституційного Суду України від 2.11.2004., № 15-рп/2004 / [Электронный ресурс] – Режим доступу. – URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
5. Дія права: інтегративний аспект: Монографія / Кол. авторів; Відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Видавництво “Юридична думка”, 2010. – 360 с.

*Вовк І. А.,*

*кандидат економічних наук, доцент*

*кафедри економічної теорії Національного юридичного*

*університету імені Ярослава Мудрого*

**Економічна, правова і релігійна системи суспільства: аспекти  
взаємовідносин (на прикладі християнства)**

Економічна система суспільства, як і будь-яка соціальна система, за своєю природою є відкритою і реактивною, тобто такою, що формується і функціонує під впливом і зовнішніх, і внутрішніх чинників і закономірностей. Одним з джерел зовнішнього впливу на економічні процеси є релігія. В літературі відмічається, що «кожна релігія, відштовхуючись від власного розуміння священного, формулює або прагне сформулювати достатньо повну картину світу,

в якій би містились відповіді на всі основні питання життя віруючого»<sup>1</sup>. Не є виключенням і економіка, бачення якої релігія прагне вписати у свій світогляд. Протягом історії людства економічна поведінка, тип економічної формації, особливості розвитку господарських структур зазнавали і подекуди продовжують зазнавати релігійного впливу. У свою чергу, економіка і релігія є потужними джерелами формування права, яке виступає формою функціонування економічних і релігійних відносин, що складаються у суспільстві.

Для держав Європи дослідження зазначеної вище проблематики перебуває у площині аналізу кореляцій між економікою, правом і християнством – релігії, яка суттєво позначилась на еволюції усіх без виключення структурних і функціональних інститутів європейських суспільств. При чому значення християнства у даному випадку не слід сприймати суто історично. Події ХХ ст. дозволяють говорити про хибність припущення щодо поступового відмирання релігії під тиском секуляризаційних процесів. Більше того, сучасний світ характеризується посиленням релігійності і релігії в цілому (наприклад, про це пише Ю. Габермас<sup>2</sup>), яка намагається знову віднайти себе, модернізувавшись під впливом нових соціальних умов.

Одними з перших робіт у сфері вивчення впливу християнства на розвиток економіки і права Європи, які набули значення класичних, стали «Протестантський дух капіталізму» М. Вебер і «Буржуа» В. Зомбарта. Ці соціологи намагалися з'ясувати, як західні гілки християнства (католицизм і протестантизм) вплинули на формування капіталістичної моделі господарювання і відповідного правового регулювання. Звернення до релігійної проблематики присутнє у роботах Ю. Габермаса, С. Марголіна, Е. де Сото, А. Хіршмана, в яких розглядають різні аспекти економічної історії Європи у її зв'язках із сьогоденням. Серед сучасних авторів можна також назвати Д. Вовка, Д. Раскова, В. Катасонова, Т. Стецюк, які приділяють увагу питанням впливу релігії на правове регулювання

---

<sup>1</sup> Вовк Д. Християнська правова традиція як категорія теорії права [текст] / Д. Вовк; наук. ред. О. Петришин. – Х.: Юрайт, 2013. – С. 26.

<sup>2</sup> Хабермас Ю. Между натурализмом и религией. Философские статьи [текст] / Ю. Хабермас; пер. с нем. М. Б. Скуратова. – М.: Весь Мир, 2011. – С. 3.

економічних відносин, економічної етики християнських церков, економічної активності релігійних громад тощо. Варто згадати про історичні й історико-правові розвідки Е. Аннерса, Г. Бермана, Т. Вудса, Ж. Ле Гоффа, що присвячені розвитку окремих економічних інститутів під впливом християнської релігії (кредит, вексель, валютні операції тощо). При цьому взаємодія християнства і економіки в силу зрозумілих обставин перебуває не лише у центрі наукової уваги. Християнські богослови, етики, філософи, релігійні діячі теж прагнуть долучитися до цього дискурсу (роботи Вселенського патріарха Варфоломія, Р. Маркса, Й. Ратцингера).

Метою статті є визначення напрямків дослідження взаємодії економіки, права і християнської релігії, що є необхідною передумовою комплексного теоретичного осмислення даної проблеми.

Досить часто дослідження закономірностей взаємовпливу християнства і економіки та права хвилює на те, що можна назвати «вадою ідеологічності». Ця вада системно присутня у багатьох дослідженнях, пов'язаних з релігією, і полягає у тому, що дослідники спираються не стільки на об'єктивні дані, скільки на власні ідеологічні установки. Можна виокремити дві ідеологічні установки, які шкодять науковому характеру робіт релігійно-економічної спрямованості.

Перша установка полягає у тому, що у згаданих роботах досить часто наукова методологія «приноситься у жертву» релігійним вподобанням чи цілям авторів. Підкреслимо, що нами не заперечується можливість і навіть необхідність формулювання релігійного погляду на економіку, але цей погляд не має набувати наукового формату, видаватися за наукові студії. Наприклад, В. Катасонов, стверджуючи несумісність ринкової економіки з християнськими догматами, посилається на власне розуміння сакральних текстів християнства у відриві від традиції їх тлумачення, «особливу місію, що її Бог поклав на Росію», метафізичні категорії (душа, соборність тощо)<sup>1</sup>. В. Соколов, навпаки, доводить, що право існує

---

<sup>1</sup> Катасонов В. Ю. Религия денег: Духовно-религиозные основы капитализма [текст] / В. Ю. Катасонов. – М.: Кислород, 2013. – С. 12.

тільки там, де воно виражає православні етичні установки<sup>1</sup>. Очевидно, що подібного роду аргументація може мати місце у богословському спорі (хоча до аналізу теологічних джерел В. Катасонов не звертається), але вона цілком не придатна для наукового вжитку, порушує принципи історичності і об'єктивності – базові методологічні вимоги будь-якої пізнавальної діяльності.

Друга установка може бути названа «антихристиянською» чи «антирелігійною». Вона утворює формальну протилежність і, одночасно, змістовну єдність з першою з виокремлених нами ідеологічних установок. Ця установка, і досі властива багатьом суспільним наукам, проявляється в апріорі негативному ставленні до релігії, яка розглядається як причина, наприклад, гальмування економічного розвитку, спосіб закріплення соціальної нерівності, обмеженого доступу до економічних ресурсів, експлуатації одного класу іншим. Класичним прикладом є, звичайно, порівняння релігії з «опіумом для народу» К. Маркса. Останній писав, що «релігія – це подих пригніченої тварини, серце безсердечного світу, подібно до того як вона – дух бездушних порядків. Релігія – це опіум для народу»<sup>2</sup>. «Пригнічені тварини» тут члени класу, що експлуатується, для якого релігія виконує компенсаторну роль, зменшує відчуття соціального дискомфорту, тяжкість власного життя (варто згадати, що за часів Маркса опіум не вважався наркотиком, а був ліками) і, тим самим, відволікаючи класи, що експлуатуються, від боротьби за свої права.

Як вже зазначалося, ця установка змістовно нічим не відрізняється від релігійно забарвлених досліджень. У даному випадку твердження про виключно негативне значення інституту релігії для людства так само має метафізичний характер, як і тези про божественне походження світу чи «диявольську» сутність капіталізму і права, яке опосередковує капіталістичні відносини. При чому якщо у XVIII-XIX століттях подібний підхід можна було якщо не виправдати, то принаймні пояснити намаганням відокремити науку від релігії, то в умовах

---

<sup>1</sup> Сорокин, В. В. Понятие и сущность права в духовной культуре России [текст] / В. В. Сорокин. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – С. 55.

<sup>2</sup> Маркс К. К критике гегелевской философии права; Нищета философии [текст] / К. Маркс; пер. с фр. и нем.; вступ. ст. Л. Акселерод, С. Булгакова. – М.: Мир книги, Литература, 2007. – С. 44.

сучасного секуляризованого суспільства він (цей підхід) навіть ідеологічно виглядає анахронізмом.

Змістовна єдність двох проаналізованих установок обумовлює однаковість шляхів їх подолання. Дослідження впливу християнства і економіки має спиратися на такі методологічні позиції:

По-перше, християнство є соціальним фактом розвитку європейської цивілізації. Як і будь-яка суспільна система, воно не може оцінюватися виключно у позитивному чи негативному ключі. Думка про те, що торгівля чи інша господарська активність несумісні з християнськими догматами (часто прихильники такої позиції посилаються на відому притчу про Христа, який вигнав торговців з храму) є хибною вже тому, що у Середні віки церква була чи найбільш активним економічним агентом, винайдені нею фінансові інструменти (наприклад, форми векселів та дорожніх чеків, які використовувалися релігійно-військовими орденами) були чинником прискорення господарської активності, а праці католицьких теологів (наприклад, Каетана) з економічних питань стали, поряд з античними текстами, підґрунтям для становлення сучасної економічної науки. Як пише німецький теолог і етичний філософ Р. Маркс, церква ніколи не заперечувала ринкової економіки<sup>1</sup>.

Одночасно з цим наведені приклади демонструють важливий момент у розумінні взаємодії економіки і християнської релігії. Ця взаємодія має досліджуватися на декількох рівнях: нормативному (догматичному), доктринальному і діяльнісному. Нормативний рівень показує, як християнські догмати впливають на економічну поведінку і господарську діяльність людини. Наприклад, загальновідома заборона лихварства, яка міститься у Старому завіті, була не лише перепорою на шляху становлення банківської системи, страхування чи валютного обміну. Вона ще й сприяла залученню до відповідних сфер представників інших релігій, на яких заборона лихварства не поширювалась (і це відображалось на рівні права тих часів). Попри складну і неоднозначну історію

---

<sup>1</sup> Маркс Р. Капітал: прикінцева промова для людей [текст] / Р. Маркс; пер. з нім. І. Андрущенко. – К.: Темпора, 2013. – С. 79.

економічних взаємин християн з нехристиянами це сприяло поширенню ідей про толерантність у європейських суспільствах, що спочатку мало саме економічний характер.

Доктринальний рівень дає можливість побачити, як розвивалася християнська економічна доктрина і яке вона мала значення для функціонування економіки на макро- чи мікрорівнях. Зокрема, саме через праці богословів відбулося примирення операцій з платного займу грошей з положеннями Священного Писання. Розуміючи корисність кредиту для господарювання, католицькими теологами (наприклад, вже згаданим Каетаном) було обґрунтовано можливість подібної діяльності і одночасно наголошено на її соціальній складовій – необхідності витратити частину отриманого прибутку на суспільно корисні справи, що фактично виступає прообразом сучасної ідеї соціальної відповідальності бізнесу.

Діяльнісний рівень відображає вплив християнства на економічні процеси, що відбувається на рівні практики християнських церков чи громад. Саме через конкретну практику можна побачити вплив економічних процесів на християнство, оскільки і схвалення церквою певних видів господарювання, і стимулювання ділової активності (наприклад, проголошення порушення договору гріхом) були наслідком практичної залученості церкви до відповідних економічних відносин і як економічного агента і як структури, яка освячувала існуючий економічний устрій, що описує, зокрема, Д. Норт<sup>1</sup>. Іншими словами, діяльнісний рівень демонструє, що зв'язок християнської релігії і економіки не можна уподібнювати дорозі з одностороннім рухом. Потреби економічного розвитку, інтерес церкви і її очільників у розподілі економічних благ, втягненість церковних структур до фінансової системи Європи здійснювали зворотний вплив, спрямовуючи розвиток християнського бачення економіки у житті людини чи суспільства у цілому.

---

<sup>1</sup> Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества [текст] / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст; пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2011. – С. 95.

По-друге, розуміння взаємовпливу економіки, права і християнства має відійти від упередженого ставлення до релігійного бачення економічних процесів і права, яке ці процеси урегульовує і спрямовує (зокрема, і в аспекті захисту економічних прав людини). Крім вже згаданих ситуацій, коли християнські філософи і богослови оперують суто метафізичними категоріями і оголошують сучасну економічну систему «диявольською» чи «апокаліптичною», християнські погляди на економічні процеси (йдеться про їх гуманітарний і соціальний вимір) мають бути залучені до існуючих інтелектуальних дискусій і розглядатися як одна з можливих точок зору на розвиток світової і національної економіки. Це складний процес, адже він вимагає, з одного боку, пошуку спільного понятійного і методологічного апарату для носіїв світського і релігійного світогляду, а з іншого боку, докладання зусиль для раціонального сприйняття релігійних доводів учасниками дискурсу. Однак, думається, що особливо в аспекті проблем економічної етики, це може бути достатньо корисним.

Підкреслимо, економічні закони, безумовно, мають об'єктивний характер і не можуть відкидатися тільки на основі суперечності цих законів власним аксіологічним чи онтологічним установкам. Проте розвиток економіки є цілеспрямованою діяльністю, що залежить від етичних установок основних суб'єктів такого розвитку (економістів, фінансистів, політиків, правників, учених тощо). Праці християнських мислителів, в яких наголошується на необхідності гарантування прав працівників чи помірному збільшенні витрат на соціальну сферу, аналізуються моральні причини і наслідки фінансових і економічних криз роблять свій внесок в осмислення цих проблем. Важливо також розуміти, що християнство і християнські церкви є не просто набором з ієрархій, догматів і певної доктрини. Християнство є ще й величезною сукупністю людей, що сповідують цю релігію чи, принаймні, є носіями християнської моралі (про відданість сучасних європейців християнським етичним ідеалам, попри загальну нерелігійність, пише Ф. Бродель<sup>1</sup>). А значить позиція християнської думки і

---

<sup>1</sup> Бродель Ф. Грамматика цивілізацій [текст] / Ф. Бродель; пер. с фр. Б. А. Ситников. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2008. – С. 328.

церкви у цілому має потенціал значного впливу на людину та її економічну поведінку. Залучення християнської доктрини до загального дискурсу сприятиме поширенню у суспільстві думки про необхідність обережного поводження з кредитними ресурсами, доцільності економічної (підприємницької чи трудової) активності тощо.

Які напрямки дослідження взаємовпливу економіки, права і християнства можна виокремити? На нашу думку, до таких напрямків відноситься: 1) дослідження ролі християнства у формуванні економічних і правових систем держав Європи; 2) аналіз ролі християнської релігії в економічній поведінці людини і здійсненні останньою своїх економічних прав; 3) вплив християнської доктрини на розуміння змісту і обсягу економічних і соціальних прав людини<sup>1</sup>; 4) вивчення економічної доктрини християнства.

Дослідження ролі християнства у формуванні економічних систем держав Європи, безумовно, має здебільшого історичний аспект. При цьому, якщо християнська історія Західної Європи у багатьох моментах вже написана, то східноєвропейський (особливо пострадянський) простір лише чекає на подібні студії. У повній мірі це стосується і України. Перебування українських земель у складі різних імперій, радянська доба з її негативним ставленням до всього, пов'язаного з релігією, і, особливо, з християнством, нарешті відносна доктринальна нерозвиненість православних церков, які не спромоглись створити більш-менш цілісну економічну доктрину (лише зараз можна побачити кроки у цьому напрямку), з одного боку, ускладнюють розробку даної проблематики, а з іншого боку, додатково актуалізують подібні роботи.

Аналіз ролі християнської релігії в економічній поведінці релігії, навпаки, звернений до сучасності. Він має показати, які конфесійна належність особи впливає на її поведінку на ринку праці, у цивільних чи господарських відносинах. Йдеться не тільки і не стільки про абсурдні випадки дискримінації працівників через їх начебто невідповідність християнським догматам (наприклад, на одному

---

<sup>1</sup> Див., наприклад, про це: Цебенко, С. Б. Права людини у сучасних доктринах православ'я у світлі міжнародних стандартів (загальнотеоретична характеристика) [текст]: Дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.01. / С. Б. Цебенко. – Л., 2013. – 228 с.



з підприємств Росії власник вимагав від працівників припинення позашлюбних зв'язків (так званого «цивільного» шлюбу), погрожуючи звільненням), а скоріше про зв'язки між релігійністю і вподобаннями людини як споживача, її вибором на ринку праці, інвестиційними орієнтирами тощо.

Вплив християнської доктрини на розуміння змісту і обсягу економічних і соціальних прав людини передбачає аналіз офіційних документів християнських церков, які зачіпають питання зазначених груп прав. Йдеться, зокрема, про енцикліки римських пап, послання патріархів Вселенського патріархату, Основи вчення Російської православної церкви про гідність, свободу і права людини 2008 р. і багато іншого. Загальним для цих документів є спроби викласти розуміння природи соціальних і економічних прав крізь призму етичних настанов церков.

Вивчення економічної доктрини християнства, як вже зазначалося, є важливим не лише задля більш ґрунтовного розуміння економічних поглядів і потреб віруючих, але і для використання позитивного соціального потенціалу релігії у боротьбі з тими загрозами і негативними тенденціями, які виникають на різних рівнях розвитку економіки. Християнство, з його явно вираженим бажанням пристосуватися до сучасного світу і зберегтися у ньому, є яскравим прикладом можливості такого використання. Активна позиція церков з приводу етичних, психологічних, гуманітарних, екологічних та інших проблем, що супроводжують економічний розвиток, становить важливу складову не лише артикулювання цих проблем для широких верств населення, але і для пошуку шляхів їх вирішення.

Наведене вище свідчить про актуальність і доцільність дослідження зв'язків між економікою, правом і християнської релігією, як в історичному вимірі, так і у контексті сьогодення. Наведені у цій статті міркування, звичайно, не охоплюють і не мають наміру охопити усі напрямки такого дослідження та методологічні прийоми останнього, однак, сподіваємось, сприятимуть приверненню уваги до даних питань з боку наукового загалу.